

Спогади Нестора Махна «Буремна юність» як історичне джерело з вивчення характеру і світогляду автора

М. В. Ковальов

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
Corresponding author. E-mail: maxim-k-v@ukr.net

Paper received 20.03.20; Accepted for publication 17.04.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2020-231VIII39-02>

Анотація. У статті досліджено книжку спогадів Нестора Махна «Буремна юність», яка є важливим джерелом для дослідників історії Росії і України початку ХХ століття, теорії і практики анархізму, поглядів і характеру селянського ватажка. Деякі із описаних Н. Махном сюжети його юності залишаються унікальними, інші підтверджуються офіційними документами та учасниками подій, а загалом фактологічна основа та оціночні судження автора засвідчують значну цінність «Бунтівної юності» як достатньо достовірного і відносно «свіжого», як на час появи (перше видання в Парижі у 1925 р.), історичного джерела.

Ключові слова: історичне джерело, історія України, Нестор Махно, спогади «Буремна юність».

Вступ. Останнім часом в Україні і за кордоном, насамперед у Російській Федерації, помітне наростання зацікавленості темою історії махновщини як одного із символів та прикладного зразка світового анархістського руху. Очевидно це пов'язано також із актуалізацією проблем місцевого самоврядування та формування громадянського суспільства на посткомуністичному просторі. Водночас дослідники махновщини надають належну увагу у своїх працях неординарній і суперечливій постаті Нестора Махна як талановитого очільника цього повстанського руху. Водночас треба погодитися з В. Теліциним, що соціально-психологічний образ бунтаря – рядового і керівника – не стільки з позиції протистояння йому з боку держави, скільки з точки зору самої бунтівної особистості і оточуючих її обивателів, є дискусійним і малодослідженим [5]. Поряд з цим ще за життя «батька» був сформований корпус джерел з його біографії, характеру та діяльності, використаний багатьма науковцями радянського і пострадянського періоду для спеціального дослідження цієї історичної постаті. Серед таких джерел важливе місце займають спогади учасників подій, соратників і ворогів Нестора Махна, а насамперед, самого «батька», які, менше з тим, ще не знаходять достатньо повного відображення в наукових студіях.

Огляд публікацій по темі. Як відзначав історик Д. Михайличенко, у дослідженні селянських рухів в Україні революційного періоду відчувається певний брак історичних джерел, що спонукає дослідників до опори на опосередковані відомості та мемуарну літературу [4, с. 38]. Варто зауважити, що і в мемуарній літературі збірного характеру спогади про махновців були спорадичними, позаяк радянські ветерани громадянської війни і революції, навіть із безпосередніх районів дислокації військ Н. Махна, в абсолютній більшості вели мову про їх участь у встановленні радянської влади, боях з білогвардійцями і відображали офіційну позицію цієї влади [2].

Відтак після розпаду СРСР у науковців склалося досить скептичне ставлення щодо достовірності радянської мемуаристики як історичного джерела, а махновські джерела донедавна були недоступні. В результаті, як констатував В. Чоп: «Дослідження ранньої біографії Н. Махна десятиліттями опиралося на використанні джерел із надзвичайно низькою автентичністю, запозичених із мемуарного комплексу російської еміграції» [6, с. 162]. Найбільш знакових із такого роду джерел були

спогади перевербованого в еміграції радянською агентурою полковника М. Герасименка, вперше видані у 1922 р. в Берліні. Через 6 років, незважаючи на «білогвардійську» належність автора, його книжка побачила світ у Радянському Союзі [1] і закріпила чимало вигадок про Н. Махна у радянській та навіть пострадянській історіографії. Водночас прибічники Н. Махна і анархізму за кордоном не мали на руках достатньо документів, а в СРСР – свободи слова.

На цьому викривленому, а то й карикатурному тлі розповідей про Н. Махна і махновців їх політичних ворогів з «білого» і «червоного» табору належного джерелознавчого осмислення спогадів самого «батька» в пострадянській історіографії обмаль. Як правило, спогади Н. Махна піддаються ситуативним посиланням або фрагментарному аналізу в наукових розробках дотичної тематики відомих російських і українських дослідників махновського повстанського руху В. Верстюка, В. Волковинського, В. Голованова, В. Кондрашина, В. Савченка, С. Семанова, О. Шубіна та ін. Виняток у цьому ряду складає ґрунтовна джерелознавча розробка провідного запорізького фахівця з історії махновського руху Володимира Чопа [6]. Проте автор дослідження, охопивши практично всі матеріали життя Нестора, які сягають періоду його дитинства і юності (до 1911 р.), не ставив за мету аналіз спогадів самого гуляйпільського «батька» і залишив поза увагою мемуари «Буремна юність». Водночас В. Чоп відзначив, що спогади Н. Махна про його юність вперше увів у науковий обіг Олександр Скирда, використавши їх у другому та третьому розділах паризького видання своєї монографії [6, с. 165].

Мета роботи визначена недостатнім станом вивчення спогадів Н. Махна як історичного джерела. Відтак, метою нашої роботи є перше спеціальне дослідження мемуарного історичного джерела «Буремна юність» авторства Нестора Махна, у якому відображені життєдіяльність і психотип цієї непересічної і неоднозначної особистості.

Матеріали роботи складає передусім російськомовна публікація праці Нестора Махна «Мятежная юность», підготовлена французьким дослідником анархізму і махновщини Олександром Скирдою. Використані також допоміжні історіографічні джерела.

Методи дослідження: джерелознавчий, герменевтичний, історичний, історіографічний, біографічний, психологічної екстрапекції, компаративний.

Результати і їх обговорення: Очевидно, є логіка в тому, щоб аналіз спогадів про «батька» Махна розпочати із його автобіографічних нотаток про дитинство і юність. Як відомо, під час революції гуляйпільський революціонер вів щоденник, де записував важливі події, а також збирав архів повстанських документів, який частково був використаний у його книгах спогадів. Оскільки цілісних документів, що висвітлюють дитинство Нестора, не існує, основним джерелом інформації про цей період життя є його «Записки», побіжно написані в Румунії та Польщі, і більш детальна автобіографія, перевидана в Парижі 2006 р. яка під назвою «Бунтівна юність») [3]. У цій праці змальоване важке дитинство напівсироти, який, попри успіхи в навчанні і природну кмітливість, зміг закінчити лише другий клас школи і на своїй шкірі відчув панські батоги та важку працю догляду за худобою. З розповідей своєї матері Євдокії – колишньої кріпачки поміщика Шабельського – та старших братів про знуцання панів над біднотою, з пережитого приниження через фізичне покарання у школі та побиття панським управителем, із спостережень за пихатими панськими синками у нього визріло відчуття соціальної несправедливості і непримиренності до насильства. Нестор запам'ятав пережитий ним сором і приниження коли він, щоб не бути боягузом, щирсердо розповів директору школи про учасників школярської бійки, але замість прощення отримав три удари лінійкою по пальцях і годину стояння в кутку на колінах [3, с. 14]. У 13-річному віці Нестор виявив перший протест проти наруги «панських синків», які били одного з конюхів і покликав на підмогу старшого конюха Івана. Як писав Н. Махно, тоді йому запам'яталося напучування «батька Івана» до протидії насильству. «Згодом не один раз, коли я складав соломі в конюшні і бачив кого-небудь з хазяїв, я уявляв собі, що він збирається мене вдарити, а я заколюю його вилами на місці» [3, с. 18].

Отже, одна із ознак цінності «Бунтівної юності» Н. Махна як історичного джерела полягає в тому, що стають зрозумілими витoki класової ненависті народного бунтаря до гнобителів і засвідчується відчайдушний та мстивий характер Нестора, його готовність до практичної боротьби за справедливість.

Як впливає із наступних сторінок спогадів Н. Махна, перші політичні знання він отримав із брошури соціал-демократів у 1905 р., а перший політичний досвід – у Гуляйпільському гуртку анархістів, члени якого ставили собі за мету боротьбу з усіма «багатими» за «свободу народу». Керівник групи Вольдемар Антоні з почесним прізвиськом «Ісус» остаточно переконав Нестора у правильності обраного шляху революціонера: «Саме він справив на мене вирішальний вплив, вигнавши раз і назавжди з моєї душі найменші залишки рабського духу і підкорення будь-якій владі. З цього моменту я остаточно став на шлях боротьби за соціальну революцію» [3, с. 20]. Такі зізнання «батька» щодо В. Антоні спростовують твердження багатьох дослідників про те що основним ідейним натхненником та навіть вчителем Нестора був П. Аршинов. У спогадах «Бунтівна юність» Н. Махно побіжно розповів також про політичні замаху гуляйпільських анархістів у відповідь на терор влади і власний «чорний терор» проти поміщиків, який поєднувався з пропагандою у селянському середовищі, посиленою після руйнівного для сільської общини закону П. Столипіна 1907 р. Зокрема, сам Н. Махно організував

на околицях Гуляйполя, у Бочанах гурток анархістської політграмоти, куди залучив до 25 сільських юнаків [3, с. 24].

Надалі дізнаємося з книжки про перестрілку анархістів із козаками та жандармами, невдалі спроби замаху на губернатора та підризу охранки, про арешт Н. Махна і його товаришів через зраду двох гуртківців-провокаторів, про підготовку втечі з жахливої Катеринославської в'язниці. Розповідь про військово-польовий суд над гуляйпільськими анархістами у березні 1910 р., про відмову подати апеляцію на ім'я царя і жахливе 52-денне перебування в камері смертників, яке завершилося помилуванням через неповноліття і етапуванням у іншу, Луганську в'язницю, показує мужність та глибокі ідейні переконання Н. Махна і його побратимів. Прикметним є досить детальний переказ Н. Махном розмови із його побратимом Є. Бондаренком у камері смертників. Останній висловив своє передчуття того, що Н. Махно «високо підніме прапор Анархії», оскільки бачив Нестора в дії таким, що не тремтить перед катами. Передчуваючи свою загибель, Є. Бондаренко закликав Н. Махна, в разі його помилування, не зрадити революційній справі [3, с. 36–37].

Відтак розповідь автора про цей небезпечний і бурхливий період свого життя надає достовірні свідчення про менш досліджений дореволюційний відтинок його біографії і виявляє витoki його політичних переконань, риси стійкості на допитах і мужності у збройних акціях, бойовитість і лідерські якості вмiлого пропагандиста та організатора. Понад те, очевидно, що вже тоді у Махна і його анархістського оточення сформувалися риси непримиренності і жорстокої мстивості щодо царських урядників, які переслідували відчайдушних підпільників, і щодо зрадників спільної справи. При цьому Нестор Іванович дає об'єктивні оцінки своїм товаришам-анархістам Гуляйполя, виділяючи як лідерів В. Антоні і братів Семенют, не намагаючись перебільшити свою роль у діяльності організації чи в протистоянні тюремній адміністрації та підготовці втечі з в'язниці. Понад те, Н. Махно залишає поза увагою питання моральності і жорстокості анархістських експропріацій та терактів, релігійні заповіді та інші речі, які, очевидно, не вкладалися у формулу революціонерів – відповісти терором на терор влади.

З цього ж першоджерела відомо про умови ув'язнення Нестора та інших «політичних» у сумнозвісній Бутирській в'язниці Москви, де брати по нещастю дали йому прізвисько «Скромний». Як виявилось згодом, цей скромний низькорослий юнак виявив, на думку тюремного начальства, надмірне правдошукацтво і непокірність, за що був закутий в кайдани і часто опинявся в холодному карцері. В таких тюремних умовах Нестор важко перехворів туберкульозом і втратив легеню. Але це не зламало молодого революціонера, який спромігся перечитати в «Бутирці» російську літературну класику, книги з історії, географії, математики, програми політичних партій і навіть «Взаємну допомогу» теоретика анархізму П. Кропоткіна. Саме там, у в'язниці, Н. Махно втратив ілюзії щодо моральних якостей і політичної зрілості багатьох відомих соціалістичних діячів і водночас подружився з анархістом-практиком П. Аршиновим, який згодом написав власні спогади про гуляйпільського революціонера на базі махновського архіву [3, с. 49–51]. Толерантність молодого анархіста із Гуляйполя до пред-

ставників інших національностей засвідчує і наведений у мемуарах факт його довголітньої дружби із співкамерником, есером Йосипом Альдіром, литовським євреєм із Ковно.

Надалі у «Буремній юності» Н. Махно детально описав спробу втечі із загальної камери «Бутирки» у 1912 р., простежив процес політизації в'язнів під час Першої світової війни і зауважив, що вже у 1916 р. суперечки в'язнів про війну у яких спершу брали гору «патріоти», змінилися дискусіями про революцію. Як впливає із мемуарів, на той час, коли в ході війни захиталися Австро-Угорська і Російська імперії, припало зацікавлення Нестора українським питанням. Але як зізнався автор, він тоді не передбачав, що колись відчує себе нащадком запорожців і побореться за «відродження цієї вільної країни». Нестор Іванович зазначав: «Мої переконання тримали мене на відстані від тенденцій до роз'єднання і не дозволили мені піддатися спокусі ідеї незалежної української держави, незважаючи на особливе почуття спорідненості, яке я відчував до моїх українських товаришів по тюремному ув'язненню» [3, с. 61].

На закінчення розповіді про свою буремну (і тюремну) юність мемуарист розповів як революція звільнила його 2 березня 1917 р., а мати і гуляйпільські товариші змінили початковий намір залишитися в Москві для анархістської роботи. Відтак він домігся у більшовиків фальшивого паспорта, за яким згодом пробрався на малу Батьківщину.

Отже, «бутирський період» життя у відображенні Н. Махна, як і попередні сторінки розповіді, підтверджує стійкість і волелюбність його духу, незважаючи на слабкий фізичний стан і неврівноважений характер. Мемуари надають також уявлення про джерела самоосвіти непокірного в'язня, його життєві та політичні орієнтири, зрештою, виявляють неоднозначне ставлення революціонера-анархіста до українського питання.

Висновки. Таким чином, книжка спогадів «Буремна юність» є важливим джерелом для дослідників історії Росії і України початку ХХ століття, теорії і практики анархізму, а також розуміння соціальних і політичних умов, у яких формувався запальний харизматичний характер і лідерські якості Нестора Махна. Деякі із описаних Нестором Івановичем сюжетів свого дитинства і юності залишаються унікальними, інші підтверджуються офіційними документами, товаришами та однопартиїцями, а загалом фактологічна основа та оціночні судження автора засвідчують значну цінність «Бунтівної юності» як достатньо достовірного і відносно «свіжого», як на час появи (перше видання в Парижі у 1925 р.), історичного джерела. Крім того, спогади про молоді роки Махна дають уявлення не тільки про бійцівський характер і організаційні здібності майбутнього «батька», а й про його переконання анархіста-інтернаціоналіста, прибічника соціальної справедливості і самоорганізації трудящих, що спростовує звинувачення більшовиків та інших недругів у контрреволюційних діях, зв'язках з білогвардійцями, націоналізмом і антисемітизмом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герасименко Н. В. Батько Махно: мемуари белогвардейца. М.-Л.: Госиздат, 1928. 128 с.
2. За власть Советов: Сб. документов и воспоминаний о борьбе за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917–1920 гг. Запорожье: Обл. изд-во, 1957. XXVIII, 280 с.
3. Махно Н. И. Мятая юность (1888–1917). Приложение: Группа “Дело Труда” Большевицкая диктатура в свете анархизма. 1928 / Предисловие и составление – Александр Скирда. Париж: Громада, 2006. 104 с.
4. Михайличенко Д. Ю. Політика “воєнного комунізму” і українське селянство, 1919 р.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002. 236 с.
5. Телицын В. Л. Феномен крестьянского бунтарства, конец 1917 - начало 1921 гг.: дис... д-ра ист. наук: 07.00.02.: <https://www.dissercat.com/content/fenomen-krestyanskogo-buntarstva-konets-1917-nachalo-1921-gg> (дата звернення: 31.12.2019).
6. Чоп В. М. Рання біографія Нестора Махна: джерела та історіографія // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. Запоріжжя, 2008. Вип. 9. С. 162–180.
7. Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la querra civile russe. 1917–1921. Paris, 2001. 350 p.

REFERENCES

1. Gerasimenko N. V. Father Makhno: memoirs of the whiteguardman. M.-L.: Gosizdat, 1928. 128 p.
2. For the power of the Soviets: compilation documents and memoirs on the struggle for the establishment and consolidation of Soviet power in the territory of the Zaporozhye region in 1917–1920. Zaporozhye region ed., 1957. XXVIII, 280 p.
3. Makhno N. I. Stormy Youth (1888–1917). Attachment: Labor Group The Bolshevik dictatorship in the light of anarchism. 1928 / Foreword and composition – Alexander Skirda. Paris: Communism, 2006. 104 p.
4. Mykhailychenko D. Yu. Politics of "war communism" and the Ukrainian peasantry, 1917: dis. East of Sciences: 07.00.01. Kharkiv, 2002. 236 p.
5. VL Telitsyn The phenomenon of peasant rebellion, end of 1917 – beginning of 1921.: diss. ... dr hist. sciences: 07.00.02.: <https://www.dissercat.com/content/fenomen-krestyanskogo-buntarstva-konets-1917-nachalo-1921-gg> (accessed: 12/31/2019).
6. Chop V. M. Nestor Makhno's early biography: sources and historiography // Notes of the history research laboratory of Southern Ukraine ZSU: Southern Ukraine of the 18th – 19th Centuries. Zaporizhzhia, 2008. Vol. 9. P. 162–180.

Nestor Mahno's memories «Stormy Youth» as a historical source for studying the author's character and worldview

M. V. Kovalyov

Abstract. This article explores Nestor Mahno's book “Stormy Youth”, which is an important source for researchers of the history of Russia and Ukraine in the early twentieth century, the theory and practice of anarchism, of views and character of the peasant leader. Some of the stories described by N. Makhno remain unique, others are confirmed by official documents and participants of events, but in general the factual basis and evaluative judgments of the author attest to the significant value of "Stormy Youth" as sufficiently reliable and relatively "fresh" as at the time of appearance (first publication in Paris in 1925), a historical source.

Keywords: historical source, history of Ukraine, Nestor Makhno, memories “Stormy Youth”